

HEGEDÜS BÉLA

Bessenyei György az anyanyelvrőlNéhai Tomory Dezső,
szabolcsi református lelkész emlékének¹*Bevezető*

A szakirodalom állítása szerint Bessenyei György nyomtatásban először az 1776-ban, Pozsonyban megjelent *Lukánus első könyve* című fordításának Bartsai Ábrahámmal címzett előszavában szól érdemben a magyar nyelvről:²

Nem tudom mitsoda bódog vagy bódogtalan történetek okozzák Hazánkba; hogy a' mikor más idegen nyelveknek vizsgálások miatt Nemzetünknek Anya nyelvét felejtenünk kellene, annak tanulásába, és fel-emelésébe leg-nagyobb tüzzel, épen akkor fáradunk. [...] [Majd büszkén vallja:] ez a' kis fordítás még maradékinknak mutatni fogja, hogy Anya nyelvünknek elő-mozdításába, ha erőtelen-is igyekeztem...³

Bíró Ferenc szerint ez a „játékos retorikával” megfogalmazott rácsodálkozás egy egész nemzedék számára a magyar nyelv jelentőségének legelső felismerése.⁴ S e jelentőség mibenléte bizony mindmáig fontos lehet, hiszen hajlamosak vagyunk megszokásból Bessenyeit ismerni vélni, csak azért, mert a mai magyar olvasó számára is egyértelműnek s nagyon hatásosnak, erősnek tűnő mondatokat írt, amelyek továbbá remekül idézhetők különböző alkalmakkor. Ki ne hallotta volna: „Minden Nemzet a maga nyelv-

* A 2017. november 17-én Nyíregyházán, a Bessenyei György Irodalmi és Művészeti Társaság *Bessenyei-emlékülésén* elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Az *Ember poemában* egyik kézírata, illetve a *Debreczennek siralma* egyik másolata apósom egyik felmenőjének, Tomory Dezső Szabolcs községi református lelkésznek a könyvtárában maradt fenn. Vö.: BESSENYEI György, *Költemények*, szerk. GERGYE László, Bessenyei György összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 18; BESSENYEI György, *Időskori költemények*, szerk. PENKE Olga, Bessenyei György összes művei (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 33.

2 BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 39. BÍRÓ Ferenc fontos megfigyelése ugyanitt, hogy Bessenyei nyelvvel való foglalkozása irodalmi tevékenységének megkezdése után jóval később kezdődik. A szerző ennek okaként adott magyarázatával csak részben értek egyet, mint dolgozatomban kifejtem.

3 BESSENYEI György, „Lukánus első könyve”, in BESSENYEI György, *Társadalombölcseleti írások: 1771–1778*, szerk. KULCSÁR Péter, Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás, 335–353 (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992), 337.

4 BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború*, 39.

vén lett tudós, de idegenen sohasem.”⁵ Idézheti irodalomtörténész, nyelvész, tanár, politikus, emlékbeszédet tartó szónok stb. De vajon tudjuk-e, hogy mit jelent, vagy csak megszokásból idézzük? Holott éppen Bessenyei az, aki figyelmeztet: „Semmi nemü emberi dologba nints töb ellenkezés, és nevetség, mint a szokásokba” – ahogy *A holmiban* írja.⁶ A filológia egyik feladata így a figyelemfelhívás: miszerint magyarnak, a magyar kultúra részesének lenni nem az öröklött dolgok, pl. múltértelmezések, hagyományok feltétel nélküli elfogadását jelenti. Én magam Bessenyeivel vallom, hogy a *tudomány*, amely kifejezés nála valaminek a tudását, a valamire irányuló érdeklődést jelenti, tehát a tudomány minél szélesebb elterjedtsége bármely nemzet jólétének az alapja. A 18. század nagy gondolkodóival, így Bessenyeivel együtt úgy gondolom, hogy az igazság megismerésére való törekvés erkölcsi elvárás, annak akadályozása vagy áligazságok terjesztése megtevesztés céljából az emberiség, s akár a nemzet ellen elkövetett bűn.

Fogalomtisztázás

Bizonyos kulcsszavak és -fogalmak jelentésének tisztázása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy Bessenyei nyelvvel, anyanyelvvel foglalkozó szövegeit jobban megérthessük. A következőkre gondolok: *tudomány*, *szép tudomány*, *magyarság*, *nemzet*.

Bessenyeinél a *tudomány* kifejezés egyrészt az elsajátított tudás összességét jelenti. Másrészt viszont köztudott, hogy a tudományágak kora újkori szétválása, a mai értelemben vett tudományok megszületése nem független a korszakban lezajló filozófiai, ismeretelméleti fordulattól. A felvilágosodás végéig tartó optimista hozzáállás – miszerint a világ megismerhető és megmagyarázható – egyetlen gyenge pontját az emberi nyelv mint tudásközvetítő eszköz jelentette. Nem véletlen, hogy Európa szinte minden nyelvén ekkor születnek a nemzeti nagyszótárak, amelyek elsődleges, de nem mindig kimondott szerepe az lett volna, hogy leltárba vegyék és pontosan meghatározzák az adott nyelv szavainak jelentését, ami nélkül elképzelhetetlen a tudományok működése. A tudományosság kritériumává lett ugyanis, hogy a szavak feltételezett elsődleges, a továbbiakban nem magyarázandó jelentésükben szerepeljenek a valóságról szóló szövegekben, hiszen másképp nem lehetséges igaz kijelentést tenni, s ezeket a kijelentéseket verifikálni. A nyelveket alapjaiban jellemző figurális, a képes beszéd az egész korszakban a nyelvi alkalmatlanság szinonimája, még a legnagyobb gondolkodók esetében is, s most elég csak a Bessenyeire döntő hatást gyakorló John Locke *Értekezés az emberi természetről* című munkájára utalnom.⁷ Morális kérdéssé válhatott, hogy egy ki-

5 BESSENYEI György, „Magyarság (1778)”, in György BESSENYEI, *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás (Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2007), 425–432, 428.

6 BESSENYEI György, „A holmi. Béts, 1779”, in György BESSENYEI, *A holmi*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás, 197–381 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 234.

7 Természetesen Bessenyei *An Essay concerning Human Understanding* Pierre Coste-féle francia fordítását, az *Essai philosophique concernant l'entendement humain* ismerte, igen behatóan. A Locke-hatást legelő-

jelentésről eldönthető legyen, hogy igaz avagy hamis, hogy a valóságot ábrázolja vagy csupán a fantázia terméke.⁸

Meggyőződésem, hogy a korabeli értelmiség által gyakran emlegetett nyelvi szegénység összeurópai toposza a modern tudományok kialakulásával és ezzel párhuzamosan az episztemológiai ismeretek elmélyülésével és popularizálódásával függ össze. A korábbi kutatások a magyar irodalmi újjászületést gyakran az ún. irodalmi nyelv iránti igény megjelenésével magyarázták. Azt gondolom, hogy az esetek döntő többségében ilyenkor nem a modern értelemben vett és a stilisztikától kölcsönzött irodalmi nyelv megteremtése, kiművelése a hangoztatott cél, sokkal inkább azé a nyelv, amelyen lehetővé válna a tudományos igazságok vagy igaz kijelentések megfogalmazása.

Némileg meghökkenítő a Bessenyei által is gyakran használt *szép tudományok* kifejezése, amelyek célja kontextusai szerint szintén a tudományos megismerés volt, és – ez a fontos – amelynek részét képezték azok a szövegek is, amelyeket ma szépirodalomnak tartunk. A magyar nyelvbe szinte biztosan a francia *belles lettres* kifejezés került át német *schöne Wissenschaften* közvetítésével. A tudományok differenciálódásának már egy köztes állapotát jelenti, amikor a matematikai, algebrai alapú természettudományos diszciplínáktól, illetve a teológiától, a jog- és orvostudománytól már elválnak a nyelvi- leg, nyelvben megalapozott tudományágak, tehát a költészet, a történetírás, a klasszika filológia, a filozófia, a kritika.⁹ Bessenyei is ebben az értelemben használta a kifejezést.

„Vallyuk meg, hogy nagyon meg szűkültünk a Magyarorságra, mellynek ugyan bőségébe soha nem vóltunk”¹⁰ – írja a *Magyarság* című, mindannyiunk által ismert 1778-as munkájában. Bessenyei munkásságának egyik fontos, de természetesen könnyen félreérthető kifejezése ez. A *magyarság* itt a médiumtól függetlenül egyre szűkülő magyar

---

szőr, s mindmáig a legalaposabban Eckhardt Sándor tárta fel három részben megjelent tanulmányában: ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat. I.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 43 (1919), 193–220; ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat. II.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 44 (1920), 42–53; ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat. III.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 45 (1921), 19–34. Figyelemre méltó, hogy mind ő, mind a későbbi értekezők, akik egyáltalán érintették a témát, leginkább a Bessenyei ismeretelméleti nézeteire gyakorolt hatását emelik ki a nagy műnek, s nem veszik figyelembe, hogy nyilván behatóan ismerte annak harmadik, nyelvvel foglalkozó könyvét is.

8 Néhány saját, a témát érintő vagy alaposabban kifejtő tanulmányom: HEGEDŰS Béla, „John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: Egy 18. századi brit vita nyelvméleti tanulságai”, in *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára. Architect in the Quarry: Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor és TÖRÖK Zsuzsa, 358–369 (Budapest: rec.iti, 2010); HEGEDŰS Béla, „Epistemologischer Hintergrund des Litterae-Literatur-Überganges im 18. Jahrhundert: Ein Versuch”, *Germanistische Studien* (szerk. HARSÁNYI Mihály), 9 (2013): 49–57; HEGEDŰS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 383–393 (Budapest: reciti, 2015); HEGEDŰS Béla, „Logosz és mítosz: A nyelvi megismerés lehetséges forrásai és az irodalmak kezdetei”, in *Kösziklára építve / Built upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTTKAY Veronika, ELTE Papers in English Studies, 154–162 (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2018).

9 Stephan MATUSCHEK, „Literatur”, in *Handbuch Europäische Literatur: Begriffe – Konzepte – Wirkung*, szerk. THOMA Heinz, 335–343 (Stuttgart–Weimar: J.B. Metzler, 2015), 337.

10 BESSENYEI, „Magyarság (1778)”, 427.

nyelvű nyilvánosságot jelenti. Megjegyzem, van ahol a szót elvontabb jelentésében használja, s alatta a gondolatok magyar nyelven történő minél pontosabb kifejtését érti.

Ismeretelmélet

Ahhoz, hogy Bessenyei nyelvről és anyanyelvről alkotott elképzeléseire közelebb kerüljünk, röviden szólnom kell az őt nagyban befolyásoló ismeretelméleti, episztemológiai kérdésekről, szem előtt tartva, amit *A holmiban* írt: „Némelly tudósnak tudod szokása homályosan írni, és beszélni, azon okból, hogy meg nem értethetvén, annál inkább tsudáltassék.”¹¹

Szintén *A holmiban*, annak a *Született tudomány vagy idea innata* című fejezetében fogalmazza meg kristálytiszta radikális empirista felfogását. Ne feledjük, Bessenyei született tudomány kifejezése itt a velünk született tudást vagy a velünk született ideákat jelenti:

Valamennyi gondolatot, tudománt magamba tapasztalok, mind az, vagy hallás, vagy látás, vagy izlés, vagy érzés s tapasztalás által szerzettetek meg részemre. Gondolkozom magába akárki, tapasztalni fogja, hogy sem Istenről, sem világról, egyetlen egy gondolatot nem talál fel magába, mellyet érzésein kívül szerzett volna. Vagy hallani, vagy látni, vagy érezni kellett valamit, különben rólla nem tudhatunk.¹²

Bizonyos szempontból meglepő az ekkor még református Bessenyei kiállása az empirizmus mellett, tehát hogy tudást csakis az érzékszerveken keresztül szerezhethünk, hiszen a református ortodoxia számára sokáig inkább a descartes-i racionalizmus volt az irányadó, amely nem tagadja a velünk született ideák lehetőségét. Az empirizmus meglepő módon inkább a katolikusokra volt jellemző, mert lehetőséget hagy az isteni jelenvalóság érzékszervekkel fel nem fogható, s azokra hagyatkozva nem magyarázható bizonyítására, gondolok itt a csodás eseményekre, de mindeneelőtt az oltári-szentség átlényegülésére. Radikálisnak neveztem Bessenyei álláspontját, mert *Az Úr Vatsorájának titka a kenyérbenn és tsudája a Kristus testébbenn* című hangsúlyozottan nem teológiai értekezésében éppen ezt a katolikus kiskaput zárja be:

De tsak hiszed úgy é [az átlényegülést], mert a' szemed előtt lévő ostya Mysterium. Ezen minden értelemtől üres pompás hangnak olly véghetetlen ereje van, melly a' természetnek minden bizonyosság tételeit felyül haladja, és meg tzáfolja! Érzés, látás, hallás, tapasztalás, értelem mind semmi. Magyarázatjába belé botsátkozni nem lehet, mivel értelmét az egész világ böltességével nem leled fel sehol, soha...¹³

11 A bécsi *Holmi XXXII.*, *Tanítás, írás-módja* című fejezetében. BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 332.

12 Uo., 208.

13 BESSENYEI György, „Az Úr Vatsorájának titka a' kenyérbenn és tsudája a' Kristus testébbenn”, in BESSENYEI, *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790*, 255–286, 274.

Az ismeretelmélet nagy kérdése volt azonban, hogy a gondolkodás során az elme az ideákat képként vagy nyelvi eszközként, szavakként fogja fel. Leibniz volt az első, aki egyértelműen kijelentette, hogy szavakkal gondolkodunk. A Bessenyeire igazán komoly hatást gyakorló Locke már említett nagy művében szintén kénytelen belátni, hogy a nyelvvel nem csupán kommunikálunk, de a gondolkodásunk alapját is képezi.¹⁴ Bessenyei *A holmi Tanítás, írás módja* című fejezetében ezt így fogalmazza meg: „Sokan mentik magokat a dolognak mélységével, hogy t.i. nem lehet a miat tisztán magyarázni: – ne hid. Soha olyat nem gondolhat az elme, mellyet a penna ki ne írhasson. [...] mert mikor dolgot gondolsz, akkor szót is eszközt is, gondolsz.”¹⁵ Egyrészt ez arra bizonyíték, hogy jól ismerte Locke nagy művének harmadik könyvét, tulajdonképpen annak nyelvelméletét. Viszont éppen ez az a fejezet, amiben az angol filozófus rigorózan kifejti a nyelvvel mint ismeretközli médiummal szembeni minden aggályát. A nagy kérdés, hogy ez vajon mennyiben befolyásolta Bessenyeinek a magyar nyelvvel kapcsolatos nézeteit?

John Locke nyelvvel kapcsolatos alapgondolatainak számbavételét mindenképpen hasznosnak tartom, már csak a fogalomhasználat összehasonlítása végett is.¹⁶ Szerinte az idea nem más, mint az értelem tárgya, „amivel az elme a gondolkodás során foglalatoskodik” [I.1.8.]. A szavak tagolt hangokként az ideák érzékelhető jelei, melyek az elmében – hibásan – gyakran magukat az ideákat helyettesítik [III.1.1.]. Az ideák és a szavak között nincs természetes kapcsolat, mert ha lenne, az azt feltételeznék, hogy mindenki azonos nyelven beszélne [III.2.1.]. A szavakkal való visszaélésre a következő példákat sorolja fel: sok esetben a szavak nem helyettesítenek semmilyen ideát, tehát jelentésük sincs [III.10.2.]. A szavakat használóik állhatatlanul alkalmazzák, egyszer erre az ideára, másszor egy másikra [III.10.5.]. Olyan dolgoknak a jelölésére használják őket, amiket nem jelölhetnének [III.10.17.]. *A képes beszéd is visszaél a nyelvvel* argumentumú alfejezetben írja Locke: „a szavak [...] mesterséges és képes alkalmazása [...] semmi másra nem való, [mint]hogy a rossz ideákat sugallja [...], tökéletes csalás mindahány.” [III.10.34.]

Bessenyei tisztában van a locke-i filozófia nyelvi szkepszisével, sőt a *magyarság* kifejezés terminusként való használatával, tudniillik hogy törekedni kell a gondolatokat leginkább reprezentáló magyar szó és nyelvhasználat elérésére, osztja is azt. Viszont tovább is lép, hiszen meglátja a gondolatokkal kapcsolatos szóválasztásban a dolog minél pontosabb kifejezésének lehetőségét, ami a tudomány, tehát a tudás elterjedéséhez vezet. *A holmi Magyar írás módja* című fejezetében több *Aeneis*-fordítást összehasonlítva jut a következtetésre: „Ezek a versek rendesen vannak írva, mint látod, de mivel nints olyan meg irt dolog, mellyet más móddal is ki ne lehetne tenni, itt is különböző versekkel, és gondolatokkal ugyan ezen dologt lehet festeni.”¹⁷

Következtetése logikus: erre azonban nem általában a nyelv alkalmas, hanem egy speciális, közvetlenül adott vagy ahogy a korban hívják, a született nyelv, ami nem más, mint az anyanyelv. Bessenyei megfogalmazza ennek ismeretelméleti alapját is:

14 Vö. HEGEDŰS, „A szimbolikus gondolkodás”.

15 BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 332–333. Kiemelés tőlem.

16 A következő fordítást idézem: JOHN LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, szerk. FARAGÓ-SZABÓ István, ford. VASSÁNYI Miklós és CSORDÁS Dávid, Sapientia humana (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

17 BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 317.

Míg a gyermek meg szállalhat, már addig anya nyelvének értelmére jön, és hall mindenről csak nem. Mikor beszélni kezd; már az elöt sokáig látot, érzet, hallot honnan következik hogy ő általa akarmit mondjon, a születet tudomány tovább nem bizonyitathatik.¹⁸

Az anyanyelv-elsajátítás folyamata tehát párhuzamos az első érzékszervi megismerések során az elmében felhalmozódó tudás megtapasztalásával. Ezzel egyrészt tagadja a velünk született ideák elméletét, másrészt a világ megismerése és az anyanyelv között kitüntetett kapcsolatot feltételez. Ez anyanyelvelméletének az alapja.

Anyanyelvelmélet

A nyelv mint a nemzet jele.

Nos, ezek után lássuk ismét a *Magyarság* című művének két híres mondatát:

Jegyezd meg e nagy igasságot, hogy soha a földnek golyóbissán egy Nemzet sem tehet-e addig magájéva a böltsességet, mélységet, valameddig a tudományokat, a maga anya nyelvébe bé nem húzta. Minden Nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.¹⁹

Noha ez egy általános megállapítás, amely konkrét példára lefordítva annyit tesz, hogy a magyar nemzet tudóssá csak a *történetesen magyar* anyanyelve mint eszköz által válhat, mégis marad egy nyugtalanító gondolat: annak lehetősége, hogy mi történik, ha a magyar nemzet anyanyelvet vált? Ezt az egy évvel későbbi *Holminak A magyar nyelv fel emelkedéséről* című fejezetében meg is fogalmazza:

Remélhettyük é mi, hogy nyelvünket valaha oda vihettyük, hol Frantzia, Anglus vannak? ha pedig Anya nyelvünk porba marad, hidjük é hogy idegen nyelvek által Nemzetünket közönségesen a szép tudományokra fel emelhettyük? Leg aláb azt tapasztollyuk, hogy tsupán idegen nyelven soha még egy Nemzet is e földön, a maga Anya nyelvét meg vetvén, böltsességre, tudományokra nem emeltethet.²⁰

Figyeljük meg, hogy nem egyszerűen idegen nyelvet ír, hanem csupán idegen nyelvet, az anyanyelv mellett. Az anyanyelv mellett a tudományokra használt idegen nyelv említésével itt természetesen a hazai latinitást ítéli el. Meglepő, hogy a téma a már visszavonult Bessenyeit sem hagyja nyugodni. *A természet világa* című monumentális költeményének *Anya nyelv – Tudomány* című részében a következőképpen fogalmaz:

18 Szintén a *Született tudomány vagy idea innata* című fejezetben. Uo., 209.

19 BESSENYEI, „Magyarság (1778)”, 428.

20 BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 313.

Gazdagítsd, fényessítsd születet nyelvedet,
Tsak az emeli fel, hid el, az eszedet. [...]
E pedig más nyelven, tudod, tanult nem lesz²¹
'S Elméje örökre a rosdájába vesz.
Minden Nemzet önnön nyelvén nemesedet
Azon okoskodot, azzal híresedet...²²

Már maga a fejezetcím is visszautalás ismeretelméleti rendszerére, amiben, mint láttuk, a tudás megszerzése kizárólag az anyanyelven keresztül képzelhető el.

De vajon lehetséges-e az anyanyelvcsere? Saját, mai tapasztalatunkból kiindulva állíthatjuk, hogy igen, van rá példa a történelemben. Gondoljunk csak az írekre, a skótokra vagy a nagy Oroszország kovácsolta frigy kis népekre gyakorolt hatására. Bessenyei még nem tud ilyenről, s erre a nemtudására alapozva fogalmazza meg a nemzet fogalmáról alkotott elméletét. Szemben a vele foglalkozó eddigi szakirodalommal, azt állítom, hogy egy nemzet anyanyelve már számára is az adott nemzet megkülönböztethetőségének egyik, ha nem a legfontosabb alapja lett, magyarul, vagy szebb *magyarsággal*: a számunkra is ismert modern nemzetfogalomban gondolkodott, s tette mindezt filozófiai alapozottságú anyanyelvelmélete alapján. Bessenyei sem kérdőjelezi meg a rendi, nemesi előjogokat, viszont felismeri, hogy amíg a Magyar Királyság területén élők többsége (s ebbe a többségbe beleérti már a nem nemeseket is) magyarul beszél, addig a közjó és közboldogság feltételének tekintett tudomány és nyelvfejlesztés nem képzelhető el nyelvcserevel, csakis az adott magyar anyanyelven. Ezért tartja fontosnak a nem nemesek kulturális, műveltségi szintjének emelését, mert attól függ az egész nemzet (értsd itt már: a magyarul beszélők közösségének) a jóléte is. Kései művében, *A természet világában*, a *Nevelés* fejezetben tömören így fogalmaz:

Nem nő eke szarván Socrates, sem Pláto,
Sem Brutus, Scipio, Seneca, sem Cató.²³

Tehát amúgy valóban nőne, ha lenne megfelelő nevelés, akkor a parasztból is lehetne tudós, mint ahogy szerinte a nemesek is köznépből emelkedtek ki korábban, s sokuk oda is fog visszahanyatlani. Azt, hogy a felvilágosodás eszmerendszeréből származtatható az általa használt közjó fogalma, talán a *Jámbor szándék*ban fejt ki a legpontosabban:

Az mondják a *Politicusok*, hogy az Ország' boldogsága a' népnek sokaságától függ. De mit használ az a' sok, ha vagy mind szegény, vagy nagyobb része tudatlan? A szegénység és a' tudatlanság egy húron pendül. Sőt mindenik ki terjed a' másokra. Mert amaz a' testet, ez a' lelket illeti: a' kettő pedig mind jót mind gonoszt együtt érez. És így szint' olyan boldogtalan az a' nép, a' melyly tudatlan: mint a' melyly szegény.²⁴

21 Értsd: az ész nem válik tudóssá.

22 BESSENYEI, *Időskori költemények*, 536.

23 Uo., 543.

24 BESSENYEI György, „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék (1790)”, in BESSENYEI, *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790*, 469–487, 482.

A közjó alapfeltétele tehát a nyelvileg egységes nemzet mentális, műveltségi helyzete. Mindezek ismeretében érdemes visszafordulnunk a feltételezett nyelváltás gondolatához, mert ezek után talán jobban megérthetővé válnak a *Magyarságban* kifejtett gondolatai:

Mit kell hát egy Nemzetnek [az azonos anyanyelvűek közösségének] el követni, ha tudománnyal fel akarja magát emelni, melly dolog kötelessége? – Vagy valamely idegen nyelvet kell anya nyelvének fogadni, s a magáétül bútsút venni, vagy a maga született nyelvét a mély tudományokat által tenni. De egy egész Nemzet meddig tanul meg valamely idegen nyelvet tökéletesen, és mikor felejt el a magáét? Ha már így kénytelenek vagyunk nyelvünket meg tartani, tisztítsuk ki legalább, és dolgozzunk előmenetelünkön.²⁵

Feltűnő, hogy amikor közjó elérését illető kötelességekről szól, első helyen veti fel az anyanyelvcsere lehetőségét. Kétség kívül az lenne az egyszerűbb, ha egy már kiműveltebb nyelvre cserélné a nemzet a saját anyanyelvét, elérve ezzel a közjó mielőbbi elterjedését. Ezt azonban kivitelezhetetlennek tartja, azon oknál fogva, hogy ehhez nem elég az idegen nyelv mindenki (ideértve: a nem nemesek) általi elsajátítása, még szükséges továbbá a korábbi anyanyelv teljes elfelejtése is. S ezt így együtt Bessenyei nem tartja lehetségesnek. Csak ezért és nem annak bármiféle primátusa miatt kötelességünk a magyar anyanyelvünk kiművelése. Ez magyarázza az idézett szakasz utolsó mondatának furcsa szóhasználatát: „Ha már így kénytelenek vagyunk nyelvünket meg tartani, tisztítsuk ki legalább, és dolgozzunk előmenetelünkön.”

Más kérdés, s erre most most csak igen röviden térek ki, hogy Bessenyei miért éppen a nyelvi megalapozottságú szép tudományok (mai szóval, de nem lefedve annak teljes jelentését: a bölcsészettudományok) fejlesztését tartja a közjó mielőbbi elérése szempontjából elsődlegesnek. Egy korai, *Az elméről* című verséből szeretnék még röviden négy sort idézni:

Tudd-meg, hogy te a' búl Semmit nem ismérhetsz,
A' mit e' Világon járkálva fel-lelhetsz.
A' teremtés könyve el-van tőled tiltva.
El-nem érhetsz soha te ide olvasva.²⁶

Mi tagadás, különösen az utolsó sor verselése elég gyenge, de nem ez a lényeg, hanem az a tragikus hozzáállás, amivel – szemben a nyelvileg egységes nemzettel – az egyén megismerési lehetőségeit bemutatja. Az egyén megismerésen alapuló boldogsága így csakis a nyelvében azonos nemzet közjóra törekvésén keresztül érhető el. A tudás, a tudomány egyéni megszerezhetetlenségének keserű felismerése ez. Némi vigaszt nyújt erre anyanyelvi programja, s az azon alapuló nemzetfogalma.

25 BESSENYEI, „Magyarság (1778)”, 429.

26 BESSENYEI, *Költemények*, 100.